

VIS

in beeld

Henk Slechte

A light blue, stylized fish graphic is positioned behind the main title. The fish is oriented horizontally, facing right, and its body is composed of several overlapping, curved shapes that create a sense of movement and depth. The fish's head is on the left, and its tail is on the right. The overall design is clean and modern, with a focus on geometric forms and a limited color palette.

VIS

in beeld

Henk Slechte

met medewerking van
Ron Brand,
Sander Paarlberg
en **Theo van Staalduine**

 W BOOKS

Inhoud

Woord vooraf 7

- 1 Inleiding 13
- 2 De religieuze vis 31
- 3 De erotische vis 65
- 4 De symbolische vis 103
- 5 De morele vis 141
- 6 De letterlijke vis 173

Noten 187

Literatuur 193

Index van personen en plaatsen 197

Bruikleengevers tentoonstelling 202

Fotoverantwoording 203

Verantwoording afbeeldingen zonder bijschrift 203

Colofon 204

ECCE

1 Inleiding

Een veel gebruikt symbool

In een tekst uit 1597 van de Engelse schrijver Nicolas Breton spreekt een geleerde tot een visser: ‘Maar ik smeeek u heer, ga door, en als u klaar bent met het echte vissen, begin dan met het figuurlijke vissen.’¹ Vis was voor deze geleerde dus niet alleen dierlijk voedsel, maar ook een woord met een symbolische waarde. Al heel vroeg was vis dan ook niet alleen biologisch en culinair maar ook taalkundig en cultuurhistorisch een populair onderwerp. Dit wordt in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* bevestigd door de maar liefst 115 kolommen over *visch*, waarvan er 61 aan het woord visch, zijn betekenissen en zijn gebruik zijn gewijd, en 44 aan woorden die met *visch* zijn samengesteld. Het *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte* heeft zelfs 213 rijk geïllustreerde kolommen, waarvan 120 met samengestelde woorden als *Fischer*, *Fischzug* en *Fischfang*. Kunstenaars zagen vis, zeedieren en de voorwerpen en mensen die daarmee te maken hadden, zoals vissers, hengels, aas, netten en ook de vangst zelf, als (naatuur)verschijnselen met een groot aantal betekenissen. Daardoor waren ze aantrekkelijke symbolen voor gebruik in de literatuur, maar ook in de beeldende en toegepaste kunst. Zo werden spreekwoorden als *Grote vissen eten de kleine* en *Achter het net vissen* geboren, en werden en worden vissen ook in spotprenten en logo's gebruikt. Dat onderstreept de zeggingskracht van ‘de vis’. De eerste die het opeten van de kleine vissen door de grote verbeeldde was Pieter Bruegel (ca. 1525-1569; afb. op p. 12 en 164),² en tot op de dag van vandaag herkennen we zijn thema in het logo van de Staatsloterij (afb. p. 27 en 164).

Wat ziet men toch in de vis?

Een mogelijke verklaring voor de populariteit van het visenthema kan zijn dat de mens het bestaan van de vis geheimzinnig vond, omdat hij de diepte opzoekt. Daarbij past het verhaal dat vissen vanuit die diepte soms ook naar boven komen, bijvoorbeeld om te luisteren naar een charismatische prediker als Antonius van Padua die preekte voor vissen, zoals Franciscus van Assisi dat deed voor vogels.³ Antonius is de heilige tot wie men zich wendt als

Jan Sluijters, *Antonius, predikende voor de visschen*, in: *De Nieuwe Amsterdammer*, 24 juli 1915, litho, Dordrechts Museum

men iets verloren heeft, maar bleef ook spreekwoordelijk voor de prediker naar wie niemand luisterde behalve de vissen...

Een andere verklaring voor de bijzondere symbolische betekenis van vis kan zijn dat sommige waterdieren op de angstgevoelens van de mens werkten. Zo werden de wal- en potvissen die aanspoelden op de Hollandse stranden gezien als uiting van Gods boosheid en de aankondiging van een ramp.

In ieder geval heeft ook de fysieke verschijningsvorm van vis kunstenaars geïnspireerd. Soms verbeelden de vormen van vissen of zeedieren wat niet letterlijk uitgebeeld mocht worden, soms bespotten ze wat kwalijk werd gevonden, en vaak moraliseren ze. Zo werd haring al in de zeventiende eeuw in de erotische beeldtaal gebruikt als fallus-symbool, en stond een moot zalm symbool voor het vrouwelijk geslachtsdeel. Een aal is een gladde vis die je nau-

welijks kunt vasthouden. In de zestiende en zeventiende eeuw gebruikten de makers van emblemata (zinnebeeldige plaatjes met moraliserende praatjes) die eigenschap voor de negatieve gladheid van de mens en dat is zo gebleven.

De vis in de Oudheid en de Bijbel

Sommige symbolische betekenissen van de vis stammen al uit de Klassieke Oudheid. Zo was de dolfijn in de Griekse

Omgeving Jan van Scorel, *Intocht in Jeruzalem*, ca. 1570, paneel, Museum Catharijneconvent, Utrecht

Op de voorgrond de intocht van Christus in Jeruzalem op een ezel, begeleid door zijn discipelen. Op het middenplan kondigen drie kruisen zijn dood tussen twee moordenaars aan. Op de rechter rivieroever is een grote vis (walvis) aangespoeld, teken van de rampspoed die Christus wacht. De kunstenaar heeft de Bijbelse voorstelling hiermee in een eigentijdse context geplaatst, want in 1531, 1566 en 1577 strandden potvissen op de Nederlandse kust.

mythologie een van de vaste begeleiders van liefdesgodin Aphrodite. Daardoor is deze vrolijke vis verbonden gebleven met het begrip liefde. Aphrodite was bovendien geboren uit zeeschuim en beviel op de schelp van een oester van haar zoon Eros. Een oester geldt dan ook niet voor niets als het belangrijkste afrodisiacum (afgeleid van Aphrodite!): een geslachtsdrift prikkelend middel.

De Bijbel is een belangrijke bron voor vis in de kunst.

In het apocriefe Bijbelboek *Tobit* wil hoofdpersoon Tobias trouwen met Sara. Haar zeven eerdere echtgenoten zijn in de huwelijksnacht gedood door een demon. Door het hart en de lever van een vis als reukoffer te verbranden in het bruidsvertrek, verdrijft Tobias de demon. Hij geneest bovendien met de gal van dezelfde vis later de blindheid van zijn vader. De vis is in dit verhaal een metafoor voor het leven.

Joachim Beuckelaer, *Vismarkt*, 1567, paneel, Museen der Stadt Bamberg, Historisches Museum Bamberg

De moot zalm, die de visverkoper op dit marktstuk omhoog houdt, staat symbool voor het vrouwelijk geslachtsdeel. Zijn erotische boodschap wordt door de vrouw op de achtergrond begrepen. Dat ook de vrouw van middelbare leeftijd, links van de visverkoper, er van weet blijkt uit haar gekruiste handen bij een open pan met een vis, symbolisch voor haar kuisheid. Zij geeft aan niet beschikbaar te zijn. De schepen op de achtergrond kunnen verwijzen naar Christus' *Wonderbare Visvangst*.

DE ZALM: EEN VIS MET EEN BOODSCHAP

Een schilderij dat zeker een erotische boodschap uitzendt is *Een man en een jonge vrouw met vis in een venster* van Gerrit Battem (ca. 1636-1684). Dat bereikt de maker door het combineren van een zalmoot in de hand van een handtastelijke man met het aanreiken daarvan over de schouder van een vrouw. Die zekerheid van een erotische boodschap ontbreekt bij de kletsende huisvrouwen van tijdgenoot Nicolaes Maes (1634-1693). Het snuffelen van de hond aan de moot zalm van de kletsende dienstmeid lijkt bedoeld om aan te geven dat zij haar huishoudelijke taken verzaakt. Als de zalm toch naar het vrouwelijk geslachtsdeel verwijst, is dat wellicht een grapje maar niet het hoofdmotief. De context waarin een schilder zo'n moot zalm afbeeldt is dus belangrijk voor de duiding van het schilderij.

Gerrit Battem, *Een man en een jonge vrouw met vis in een venster*, ca. 1670, paneel, verblijfplaats onbekend*

Nicolaes Maes, *De dienstmaagd*, ca. 1655-1660, paneel, Dordrechts Museum (bruikleen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Hendrick Bloemaert, *Vissersjongen die naar een moot zalm wijst*, ca. 1625-1630, doek, particuliere collectie

Hendrick Bloemaert (1601-1672) schildert een vissersjongen die ons lachend aankijkt en op een zalmoot wijst. Zit hier een serieuze boodschap in verstopt? Het lijkt in ieder geval een schuine beeldgrap te zijn die met de vorm van de vis samenhangt. Daarop werd ook in populaire rijmpjes gezinspeeld. In een schunnig raadseltje, om de jeugd voor te bereiden op het huwelijk (en het consumeren daarvan), lezen we:

‘Mijn lief ik ken een ding: maar seg eens ken je ’t mee,
’t is glad en blanck van buik, en bleekrood in de snee.
Een sallem.’

Het volkskarakter en de vis

Cultuurhistorici maken graag gebruik van de boodschap die schilderijen over zonden brengen. Zo gebruikt de Amerikaanse historicus Simon Schama in zijn boek *The Embarrassment of Riches*, in het Nederlands vertaald als *Overvloed en onbehagen*. *De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* de beeldende kunst van de zeventiende eeuw om het Nederlandse volkskarakter en de welvaart van de Republiek in de Gouden Eeuw te verklaren. Op die schilderijen en prenten spelen vis, vissers en visserij een belangrijke rol. Schama verwijst onder andere naar de angst voor naderend onheil die de golf van walvisstrandingen in de late zestiende en vroege zeventiende eeuw bij de Nederlanders oproep. Typerend voor zijn associatieve werkwijze is een uitspraak

als ‘in een cultuur die doordrongen was van het aroma van zowel zonde als vis, moest het lot van Jona wel een diepe indruk maken’.⁸

Definitie van de vis

In de cultuurgeschiedenis zijn veel dieren als vis beschouwd en gebruikt, die echter niet voldoen aan de biologische definitie van vis. Een walvis bijvoorbeeld is een zoogdier, en dus biologisch geen vis, maar werd wel als vis beschouwd en behandeld, en heeft dus ook een plaats tussen de ‘echte’ vissen in dit boek. De vraag wat wel en wat geen vis is, wordt daarom niet beantwoord aan de hand van biologische criteria, maar op basis van de keus van de kunstenaars die vis vanaf de Middeleeuwen als beeldtaal

Jacob Matham naar Hendrick Goltzius, *Stranding van een potvis bij Berckhey*, 1598, gravure, Atlas Van Gijn, Dordrecht

Adriaen Coenensz. van Schilperoort, *Visboeck*, 1577-1579, Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

hebben gebruikt en geen scherpe biologische definitie hanteerden. Wat in het water leefde was vis, dat was het enige criterium. Dat begon al in het Oude Testament, waarin alle dieren die in het water leven onder de noemer vis vallen.⁹ In de zestiende en zeventiende eeuw vatten ook toen erkende deskundigen ‘vis’ ruim op. Zo beschreef de Scheveningse visafslager en encyclopedische kenner van alles wat met vis te maken had, Adriaen Coenensz. van Schilperoort (1514-1587), in zijn *Visboeck* ook een zeehond als vis: ‘dese vische heeft een ruijch vel’. En stadsdokter Johan van Beverwijck (1594-1647) van Dordrecht schreef in zijn *Schat der gezondheid* onbevengden dat ‘Onder de Visch, die in harde schelpen besloten is [...] de Oesters voor alle tijden voor de delicaetste [sijn] gehouden.’¹⁰

WHAT'S IN A NAME?

Vis is niet voor iedereen een woord dat meteen aangename associaties oproept: een ‘penetrante vislucht’ en ‘lastige graten’ zijn twee voorbeelden. De Rotterdamse vishandel Schmidt vond in 1996 dat ‘vis’ zoveel onplezierige associaties oproep dat het woord maar beter vervangen kon worden door ‘zeevlees’. Schmidt vond dat logischer, en het woord laat zich bovendien makkelijk vertalen: sea-meat, viande de mer, Seefleisch. Schmidt was niet de enige, ook het Nederlandse Visbureau ging op zoek naar een nieuwe verzamelnaam voor vis en visproducten, maar kwam niet verder dan ‘zee-idee’. De campagne van Schmidt voor de nieuwe naam voor zijn product heeft het woord ‘vis’ niet verdreven. Schmidt zelf heeft anno 2019 nog steeds Zeevis op de gevel staan en niet Zeevlees...”

ISAAC BODDENS. TOT AMSTERDAM
INDE WARMOESTRAET IN IONAS.

Cornelis van Dalen naar Pieter Lastman, *Jona uitgespuugd door de walvis*, ca. 1655, ets, Rijksmuseum, Amsterdam

De voorstelling is gemaakt voor Isaac Boddens, die werkte in Amsterdam in het huis met de naam *Ionas*. De prent is gemaakt naar het schilderij van Pieter Lastman (afb. op p. 36).

achterna te reizen. Op weg naar Amerika ontdekt Prikkebeen haar aan boord van de pakketboot waarop hij reist. Hij springt overboord, maar rekt buiten Ursula die hem achterna springt. Zij wordt opgepikt door een Turkse zee-rover, en Prikkebeen duikt om te voorkomen dat hij ook wordt gered. Hij spoelt aan op een kaal, zwart eilandje. Als dat beweegt, merkt hij dat het een walvis is. Hij glijdt uit en de walvis slokt hem op. Binnen is al een passagier die Dikke heet. Na Prikkebeen slikt de walvis nog vier mensen in. Onder hen Pieternel, op wie Prikkebeen zo hals over kop verliefd wordt dat ze nog in de walvis trouwen. Als tijdens de bruiloft wordt gedanst krijgt de walvis kramp en braakt vier van de zes reizigers uit. Achterblijven Dikke en Prikkebeen die nu zijn Pieternel kwijt is. Gelukkig harpoeneren walvisjagers het dier en slepen het naar de wal, waar Prikkebeen en zijn vriend tot ieders verbijstering rustig naar buiten lopen. Na veel omzwervingen komt alles goed. Prikkebeen vindt Pieternel terug, en Ursula ontploft letterlijk als zij ziet dat haar broer getrouwd is. De Goeverneur-editie haalde tien drukken, en is in 1946 opnieuw uitgegeven. In dit verhaal komen elementen uit de geschiedenissen van Jona, Sint Brandaan, en Von Münchhausen samen.³⁴

En dan is er nog *Pinokkio*. In de tweede animatiefilm die Walt Disney (1901-1966) in 1940 maakte naar het gelijknamige boek dat Carlo Collodi in 1880 als feuilleton begon, slokt walvis Monstro speelgoedmaker Gepetto op zee op. Pinokkio en zijn vriendje Japie de Krekel gaan ook de zee

Shepard Hardware Company, *Mechanische spaarpot met Jona en de Walvis*, 1890, ijzer, Het Scheepvaartmuseum, Amsterdam

op, en worden eveneens door de walvis verslonden. Door in diens maag een vuurtje te stoken laten ze Monstro niezen. Die spuugt ze daarop alle drie uit, met boot en al. De walvis zet de achtervolging in, maar Pinokkio loodst het bootje tussen twee rotsen door. Monstro probeert dat ook, maar blijft vastzitten en sterft.

Nieuwe functies voor een oud thema

Jona en zijn walvis vinden in onze tijd nieuwe functies. In zijn getekende rubriek *De Daverende Dingen Dezer Dagen* in *De Haagsche Post* behandelde Ton van Tast (ps. A. van der Valk, 1884-1975) op 8 maart 1930 de beleidswijziging van de nieuwe directeur van de Haagsche Dierentuin, die een groot aquarium had laten installeren. Van Tast liet daarin een walvis zwemmen die uiteraard directeur W. graaf Van Bylandt verzwolg: 'graaf Jonas in de wallevisch'. En in 1992 vond Jim Forest in het Jona-verhaal inspiratie voor een milieubewust prentenboek voor kinderen vanaf 7 jaar.³⁵ Anke Munnik-Heerema vertaalde het en Len Munnik (1945) maakte de tekeningen. Een oude walvis vertelt het verhaal van zijn ontmoeting en gesprekken met Jona die uiteindelijk met een boodschap van God de maag van de walvis weer verlaat. Zo wordt het oude Jona-verhaal voor kinderen opnieuw verteld, inclusief een walvis die moppert over de verwaarlozing van het milieu! Het verhaal van Jona was ook een inspiratiebron voor huisnamen, uithangborden³⁶ en zelfs spaarpotten.

De walvis als fenomeen

Omstreeks 1266 schreef Jacob van Maerlant (ca. 1235-ca. 1300) *Der Naturen Bloeme*, een boek over mensen, planten, dieren en mineralen. Het was het eerste Nederlandse bestiarium, een soort dierenencyclopedie met uitgebreide beschrijvingen van fabeldieren en bestaande dieren. Het was gebaseerd op Latijnse voorgangers. Die gingen terug op de *Physiologus*, het eerste encyclopedische boek over de bijzondere eigenschappen van planten, dieren, natuurverschijnselen en mensen uit ca. 200 na Chr. De *Physiologus* rondde iedere beschrijving af met een Bijbelse duiding. Zo symboliseerde de walvis de duivel. Van Maerlant pretendeerde alle plant- en diersoorten en alle menselijke wezens nauwkeurig en naar waarheid te beschrijven, inclusief hun magische en geneeskrachtige eigenschappen. Zijn stelling dat de walvis de grootste van alle vissen is, ontleende hij aan de bestiariumschrijver Isidorus van Sevilla (560-636), volgens wie een walvis wel vier hectare groot kon worden. Hij beweerde ook dat sommige walvissen door de aarde en het

Anoniem, *Pisces*, in: Jacob van Maerlant, *Der Naturen Bloeme*, ca. 1350, handschrift, Koninklijke Bibliotheek, Den Haag*

zand op hun rug door zeelieden werden aangezien voor eilanden. Zodra zij echter hun anker bij zo'n eiland hadden uitgeworpen en een vuur hadden ontstoken, dook de walvis plotseling naar de bodem van de zee, en belandden de zeelieden jammerlijk in zee. Interessant is ook dat de walvis, volgens Van Maerlant, een keelgat vol kleine gaatjes had en daarom van kleine visjes moest leven. Een bewering die naadloos aansluit bij het Vlaamse spreekwoord dat grote vissen kleine vissen vreten, maar haaks staat op het Bijbelverhaal van Jona die geen kleine vis was en toch in de maag van de walvis terecht kwam. Dat probleem lost Maerlant op door te verklaren dat het Jona-verhaal een wonder was.

De walvis is een uitzondering onder de zeebewoners. Het dier is door zijn verblijf in het water uiterlijk aan de vissen aangepast, maar toch een warmbloedig zoogdier gebleven, dit in tegenstelling tot de echte vissen die koudbloedig zijn. De mannelijke walvis heeft uit zijn zoogdierenverleden ook het geslachtsorgaan behouden dat bij het zoogdier hoort: een penis. De grootste walvissen zijn meer dan 30 meter lang en hebben een penis met een lengte van 2 tot 2,5 meter. Als een walvis dood op het strand ligt, wordt die penis door opgehoopte gassen uit het lichaam geperst. Op afbeeldingen van gestrande walvissen is de penis meestal afgebeeld en staat een keurig echtpaar dit haast bovennatuurlijke geslachtsorgaan geïnteresseerd te bekijken. Dat hebben de makers van de prenten, tekeningen en schilderijen bewust gedaan: de walvis als metafoor voor de mannelijke potentie.

Colofon

Dit boek verschijnt ter gelegenheid van de tentoonstelling *Beet! Vissen naar verborgen betekenissen* in het Dordrechts Museum van 29 juni tot en met 10 november 2019. Het grootste gedeelte van de afgebeelde kunstwerken is te zien op de tentoonstelling, waarop nog meer bruiklenen uit musea en particuliere collecties en eigen werken te zien zijn. De in het bijschrift met * gemerkte stukken zijn niet tentoongesteld.

De tentoonstelling en de publicatie zijn mede mogelijk gemaakt dankzij financiële steun van:

Hendrik Muller Fonds

Stichting Zabawas

Gemeente Dordrecht

Concept

Frits Loomeijer & Henk Slechte

Projectleiding

Andrea Stoop

Samenstelling en concept tentoonstelling

Henk Slechte & Sander Paarlberg

Vormgeving tentoonstelling

Jantijn van den Heuvel

Auteur publicatie

Henk Slechte

Redactie

Theo van Staalduine

Meelezers

Ron Brand, Zoran Kwak & Sander Paarlberg

Beeldredactie

Anne van Hazel & Ria van Broekhoven

Uitgave

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com

i.s.m. Dordrechts Museum
www.dordrechtmuseum.nl

Tekst

Henk Slechte

Vormgeving

Marjo Starink

© 2019 WBOOKS / Dordrechts Museum / Henk Slechte

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2019.

ISBN 978 94 625 8329 0

NUR 646

W BOOKS

Vis is niet altijd wat het lijkt. Met een opgehouden haring en twee uien verwijst Jan Steen op een schilderij humoristisch naar het mannelijk geslachtsdeel. Een haring kan een fallussymbool zijn, maar in een andere context voor welvaart staan. De visvangst is dan ook altijd belangrijk geweest voor de Nederlandse economie. Vis spreekt al eeuwenlang tot de verbeelding. Alleen al in onze taal zijn tal van spreekwoorden over vis te vinden en vis, vissers en visserij zijn dikwijls figuurlijk gebruikt in de kunst.

Dit boek legt voor het eerst uit hoe diep vis de Nederlandse kunst en cultuur heeft verrijkt. Historicus Henk Slechte neemt de lezer mee op een boeiende zoektocht naar verschillende, vaak verborgen betekenissen van vis in woord en vooral beeld. Van Bruegels *De grote vissen eten de kleine* tot Eschers *Water en Lucht*. Steeds weer hebben kunstenaars vissen uitgebeeld en als religieus, erotisch of satirisch symbool gebruikt. Bijbelse verhalen als de Wonderbare Visvangst en Jonas in de Walvis komen voorbij, maar ook de Hoekse en Kabeljauwse twisten, carnaval en vasten, en talloze spreekwoorden en spotprenten met vis.

Door de eeuwen heen wordt zichtbaar hoe de ene kunstuiting de andere beïnvloedt, maar ook hoe thema's veranderen of hun betekenis verliezen.

Een ding is zeker: u zult nooit meer hetzelfde naar vis kijken.

ISBN 978 94 625 8329 0

WWW.WBOOKS.COM